

letkeztek. — Az Ilosvai előtti Toldi-mondákról (I. 376) alig tudunk; az írásos hagyomány a valószínűbb („Keveset olvasok róla krónikában”). — Bornemisza Péter életrajzából (I. 461) kimaradt, hogy Wittenbergben is megfordult. — A két Bogáti Fazekas Miklós életadatait (I. 519) eléggé pontosan elkülönítette Zoványi Lexicon (1940). — Bizonyára túlzás az, hogy Szenczi Molnár olykor koldusként tengődött (I. 785). Béza nem svájci költő volt, hanem francia. — Szepsi Csombor modern kiadásáról (I. 794) könyvnyű megállapítani, hogy 1943-ban jelent meg. — Apácai Csere János (II. 281) nem jobbagyszlóktól származott, az *Encyclopaediát* 1653-ban nem fejezte be, utolsó részeit hazulról küldte ki Hollandiába.

Beszámolónk túlságosan bele is merült talán a részletekbe, de teljességgel egyetértünk Rigó László megjegyzésével (ItK 1965. 536), hogy nagy kiadványaink nem

kápnak elég beható filológiai szakkritikát. Nem hallgatjuk el azonban azt a nézetünket sem, hogy sok adatot tartalmazó kiadványaink esetében még fontosabbnak tartanók a nagyon tüzetes *lektorálást*. Mindenre kiterjedő tájékozottsággal, soha nem lankadó figyelemmel senki sem rendelkezik: a dolgozó szoba légkörében kevesebbet vesz észre az ember, mint rajta kívül. A kiadók akkor tesznek szolgálatot a tudománynak, ha a szerzőket előzetes bírálat kérésével támogatják. Szövegkönyvünk szerkesztői egyébként is nyugodtak lehetnek a végzett munka felől, az eddig is kedvelt köteteket sokkal gazdagabbá, használhatóbbá, sőt kiállítás tekintetében is jóval csinosabbá tették, ezzel hálára kötelezték régi irodalmunk minden barátját, az egyetemi oktatás érdekelt munkásait.

Bán Imre

A HEIDELBERGI KÁTÉ TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

Bartha Tibor előszavával és szerkesztésében írták: Bucsay Mihály, Esze Tamás, Módis László, Czeglédy Sándor, Kathon Géza, Nagy Barna, Tóth Endre. Bp. 1965. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 337 l. 4 t. (Tanulmányok a magyarországi református egyház négy százéves történetéből, 1.)

E könyv egy 5 kötetre tervezett egyháztörténeti tárgyú kiadványsorozat első kötete. Magának a sorozatnak a megjelentetését a Magyarországi Református Egyház 1964. évi budapesti zsinata határozta el, kegyeletes megemlékezésül az 1567. febr. 24–26-i debreceni zsinat négy századik évfordulójára. Az előttünk fekvő kiadvány előszavának — szerintünk egyébként nem túlságosan meggyőző — gondolatmenete értelmében ugyanis, a II. Helvét Hitvallás recepciójával éppen a XVI. sz.-i zsinat volt a Magyarországi Református Egyház tulajdonképpeni megalapítója.

A szerkesztői előszón kívül a kötet a következő tanulmányokat tartalmazza; Nagy Barna: *A Heidelbergi Káté jelentkezése és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században*, Kathon Géza: *A Heidelbergi Káté deformációja az antitrinitárizmussal folytatott harcokban*, Czeglédy Sándor: *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig*, Esze Tamás: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században*, Bucsay Mihály: *A Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig*, Tóth Endre: *A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban*, valamint Módis László: *A Heidelbergi Káté magyar-*

országi irodalmának bibliográfiája 1563-tól 1964-ig. A kötet végén, külön függelékként található az olvasó az illusztrációkat, 10 fényképmásolatot a tanulmányokban tárgyalt XVI–XVII. sz.-i kiadványok címlapjairól, vagy jellemző, tipográfiailag leginkább érdekes oldalairól.

Az először 1563-ban, Heidelbergben megjelent káté 1564 óta bizonyíthatóan ismeretes volt Magyarországon is, 1577-ben Huszár Dávid megjelentette teljes szövegének első magyar fordítását, s a XVII. sz. folyamán fokozatosan a magyar református egyházaknak is egyik alapvető szimbolikus iratává vált. Egymást követő újabb kiadásainak, fordításainak és magyarázatainak számbavétele így a magyar református egyházak történetének mintegy hosszsmetszetét adja, s amennyiben a református egyház története — ugyanúgy, mint minden más jelentős történeti múlttal rendelkező konfesszió — népünk általános művelődéstörténetének is szerves részét képezi, számos esetben jelentős tanulságokat szolgáltat a felekezeti kereteken is túlmutató, egyetemesebb érvényű művelődéstörténeti tendenciák megértéséhez is, s így — közvetve vagy közvetlenül — irodalomtörténetünk, természetesen első sorban a régebbi korok irodalomtörténetének tanul-

mányozásához. A Heidelbergi Káté teljes szövege, Módis László kitérő bibliografiai összeállítását a XVI–XVII. sz. folyamán legalább 20-szor jelent meg magyar nyelven; ha pedig a magyar reformátusok által megjelentetett idegen nyelvű kiadásokat, valamint az ún. kiskátékat és egyéb rövidített és átdolgozott változatokat is figyelembe vesszük, úgy a magyarországi és magyarok számára készített külföldi kiadások együttes száma a 40-et is meghaladja ugyanebben az időszakban. E gazdag anyag számbavétele természetesen fontos adatokat szolgáltat irodalmi nyelvünk, helyesírásunk és könyvnyomtatásunk történetéhez egyaránt; s azokban a századokban, amikor az iskolai oktatásban központi, olykor szinte kizárólagos szerepet játszott a vallásoktatás, a káték, mint ennek alapvető tankönyvei, természetesen igen fontos pedagógia-történeti dokumentumok is. Így a kötet megjelenését örömmel üdvözöljük, még akkor is, ha egyben azt is meg kell vallanunk, hogy az előszavában kifejtett, s a tanulmányok egy részében is erősen érvényesülő világnézeti tendenciát magunktól teljességgel idegennek érezzük, s tegyük hozzá, önmagában véve inkonzekvensnek is.

A félreértések elkerülése érdekében mindenekelőtt azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy nem általában a szerzők vallásos világnézetét kifogásoljuk. Egyházi kiadványról lévén szó, e helyütt erről vitatkozni, nemcsak értelmetlen, de méltatlan dolog is lenne. A kötet azonban nemcsak egyházi kiadvány, hanem tartalmát tudományos igényű történelmi tanulmányok képezik, s ezekkel szemben a tudományos tárgyilagosság követelményét — akár hívők vagyunk, akár hitetlenek, — számon kell kérnünk akkor is, ha tárgyük éppen az egyház története. Márpedig, meggyőződésünk szerint, az a fajta militáns irracionális, amelyet Bartha Tibor előszava hirdet, összeegyeztethetetlen ezzel a követelménnyel. „A vandaloknak ferde bölcsességét” juttatja eszünkbe, amikor Bartha Tibor a felvilágosodás és a XIX. sz.-i liberális teológia *racionális*át teszi felelőssé azért, hogy egyháza nem tanúsított kellő ellenállást a fasiszta fajüldözéssel szemben, s érzéketlen maradt a két világháború közötti időszakban az agrárproletáriátus nyomora iránt. S ugyanígy vegyes érzelmekkel olvasuk Bucsay Mihály vagy Tóth Endre tanulmányainak azokat a szakaszait, amelyekben egyrészt elítélik az ellenforradalmi korszak „neobarokk” szellemét, másrésztől meg ugya-akkor a legnagyobb elismeréssel szólnak olyan teológiai irányzatokról és egyházon belüli mozgalmakról, amelyek ennek az ellenforradalmi szellemiségnek szemmeláthatóan édes testvérei, vagy éppen hazai sütetű saját produktumai. Minden bűnért csak a racio-

nalizmus és a liberalizmus volna a felelős? Vajon a modern irracionális elsődlegesen teológiai jelenség-e, amely csak az Evangélium szelleméből táplálkozik?

Mint kívülről állók, s teljes mértékben tudatában annak, hogy e kérdések mérlegelése kizárólag a magyar református egyházra tartozik, szeretnénk hangot adni aggodalmunknak: nem lesz-e a magyar református egyház szegényebb, s nem kerül-e ősei szellemétől, amelyre pedig jogos büszkeséggel hivatkozhatik, távolabb, ha megtagadja *saját* racionális hagyományait? Az, amit e kötet előszava és egyes tanulmányai mint a XVIII–XIX. sz.-i racionalizmusnak az egyházétől idegen szellemét elutasítanak, nem kis részben olyan eszmék logikus továbbgondolásának tűnik, amelyek — legalábbis a külső szemlélő ismeretei szerint — a protestantizmus gondolatvilágának, ideértve természetesen a református egyházakat is, a hitújítás korától kezdve szerves részét képezték. Sőt, ha nem tudná felfedezni olykor-olykor ezeket a XVIII–XIX. sz.-i polgárság világi gondolkodásában és tudományosságában uralkodóvá váló tendenciákat maguknak a reformátoroknak a munkásságában, egyenesen érthetetlen lenne számára, hogy miért és miként jött létre a maga reformáció.

A magyar református egyháznak természetesen szuverén joga, hogy attól az eseménytől számítsa a maga megszületésének pillanatát, amelyben a leginkább koncentrálni látja azokat a tendenciákat, amelyeket önmagára nézve egész későbbi fejlődése során jellemzőknek és lényegeseknek tart. De éppen ezért, a kívülről, az 1567. évi debreceni zsinat ismeretes történelmi szerepére gondolva, felteheti a kérdést, azt jelenti-e ez a gesztus, hogy a református egyház a XX. sz.-ban fenntartás nélkül vállalja a debreceni „Péter pápa” egész terhes örökségét? S ha igen, nem kell-e emiatt olyan hagyományokról lemondania, amelyek e hagyományoknál értékesebbek? Szeretném, ha azok, akiket ez illet, megértenék, hogy nem rosszindulatból tettük fel e kérdéseket.

A most szóváltott antiracionalista pre-konceptió első sorban a XIX–XX. sz.-i tárgyú tanulmányokban és tanulmányrészekben érvényesül. Szerencsére ezek további bírálatától felment minket az a tény, hogy a bennük tárgyalt jelenségeknek hatása az irodalomtörténet szorosabb értelemben vett kutatási területén általában igen csekély. A régebbi korokkal foglalkozó tanulmányok szerzőit a súlyosabb tévedésektől általában megóvjaa a tudós ténytisztélet, bár az általuk feltárt gazdag tényanyag tárgyilagos értékelésére ők sem mindenütt képesek. Egyrészt differenciálatlanul lelkessednek minden olyan irányzatért, amely a Heidelbergi Káté tekintélyét az egyházon belül öregbí-

tette, másrészt pedig olykor, érzésünk szerint, a kelleténél kevesebb megértést tanúsítanak a jelenleg érvényesnek vélt egyházi álláspontonál radikálisabb tendenciák értékei iránt. Igazán vérbeli történésszre valló, a múlt minden értéke iránt fogékony, a szívéhez közel álló tendenciákat is kritikusan tárgyaló, s a konfessionális színezetű vallásosság felbomlasztásának irányában ható eszmei törekvéseket is reális történelmi jelentőségüknek megfelelő odaadással vizsgáló munkát a kötetben tulajdonképpen csak egyet találunk, Esze Tamásnak vázlatos voltában is mesterien ható tanulmányát a Heidelbergi Káté magyarországi sorsával kapcsolatos XVIII. sz.-i eszmei és politikai küzdelmekről. Mivel e kitérő munka csupán kivonatos ismertetése egy készülő nagyobb írásmű egyes részleteinek, vele kapcsolatban feltétlenül hangot kell adnunk annak a reményünknek és nyomatékos kívánságunknak, hogy ez a magyar művelődéstörténet egyik, mind ez ideig igen hiányosan ismert fejezetét tárgyaló írás mielőbb teljes terjedelmében megjelenjék.

A XVI–XVIII. sz.-i periódusra vonatkozó tanulmányok eredményeit nagy vonásokban a következőkben összegezhetjük; A Heidelbergi Káté a XVI. sz.-ban a magyarországi református egyházak előtt még nem élvezett megkülönböztetett tekintélyt. Nagy Barna új adatokban és szép részletmegfigyelésekben igen gazdag tanulmányából egyébként erősen hiányzik legalább egy rövid áttekintés a heidelbergitől független XVI. sz.-i magyarországi kateirodalomról. (Révész Imre: *Magyar ref. egyháztörténet* I. 257–58. 7 magyarországon írt, s reformátusok által több-kevesebb ideig használt ilyen kiadványt említ!) Egy ilyen áttekintés megóvna az olvasót attól, hogy a Heidelbergi Catechismus hatását túlbecsülje. Minden jel arra vall, hogy 1564-ben a kolozsvári reformátusok számára inkább a heidelbergi professzorok állásfoglalásának pusztá ténye volt fontos, mint az általuk küldött káté szövege, hiszen ugyanebben az évben, mint sajátjukét, nem ezt, hanem Molnár Gergelyét adták ki. Ugyanígy arra kell következtetnünk, hogy Huszár Dávid fordításának megjelenése sem keltett feltűnést. E fordítás újabb kiadásáról 27 évig nem tudunk, s közben több újabb magyar káté-szerkesztmény is keletkezik, közöttük a Sideriusé is, amely hosszú időre népszerűsége jut. Amikor pedig Szárszai Ferenc némi javítással-rontással ismét közreadja a régi fordítást, azt a magáénak tulajdoníthatja, anélkül, hogy még XVII. sz.-i fogalmak szerint sem teljesen korrekt eljárása ellen bárkinek is kifogása lenne.

A Heidelbergi Káté igazi terjedése hazánkban Szenci Molnár Albert működése nyomán kezdődik, azokban az évtizedekben,

amikor a heidelbergi egyetem hatása a magyar reformátusok kulturális életében úgyszólván minden területen döntő fontosságú volt. Molnár Albert káté-kiadásai szerves részét képezik egyház-, sőt, bátran mondhatjuk, nemzet-pedagógiai tevékenységének. E fáradhatatlan tanító elsősorban nem új tudományt, hanem a már bevett tanoknak megfelelő, mintaszerű tankönyveket kívánt egyháza, s a református egyház közösségével többé-kevésbé azonosnak felfogott nemzete kezébe adni. Szenci Molnár Albert „tankönyvét” csak az ortodoxia tette Magyarországon is szimbolikus irattá, egyedül üdvözítő dogmák egyedül autentikus összefoglalásává. Az olvasónak úgy tűnik, hogy amikor az 1630-as évektől kezdve egyre általánosabbá válik az a jelenség, hogy a puritanizmustól, s esetleg más külföldi heterodox áramlatoktól rettegő egyházi felsőbbbség a prédikátorjelölteket megesketi, hogy a Heidelbergi Kátéval ellenkezőt nem tanítsanak, sőt tanulni sem fognak, e tisztes irat nagyon közel került ahhoz, hogy pusztán lélekölő betűhalmazzá váljék, mely a további fejlődésnek már csak kerékkötője, nem pedig serkentője. Hogy ez maradéktalanul nem következett be, az részben éppen a puritánoknak, részben pedig — bizvást állíthatjuk — az ellenreformáció előretörése következtében kialakult helyzetnek köszönhető. Amennyiben ugyanis a kor oktatási rendszerének gerincét még mindig a vallásoktatás képezi, s az oktatás minden formája a hivatalos, jórészt ortodox hajlandóságú egyházi hatóságok ellenőrzése alatt áll, a puritánok, minden korábbinál szélesebbkörű *népköztudási* programjuk számára más eszközt, e kipróbált és kétségbevonhatatlan igazhitűségű tankönyvön kívül, keresve sem találhatnak. Oktatási rendszerüknek, amelynek legértettebb formáját Apáczai Csere János életművében tisztelhetjük, persze nem ez a könyv a betetőződése. A szerep, amit neki szántak, sokkal inkább az alapvetése. S mivel a Heidelbergi Káté e koncepcióban a szó legszorosabb értelmében vett népköztudási eszközévé válik, szükségképpen a legszélesebb néptömegek, a jobbágyság szellemi szabadságának védelmét is szolgálja általában az elnyomás minden olyan fajtájával szemben, amely ezt az elemi művelődési lehetőséget is veszélyezteti, és különösen a földesurak és a Habsburg államhatalom támogatásával éppen ez időben előretörő ellenreformációval szemben. A káté e funkcióját a lehető legvilágosabban és tudatosabban fejt ki az 1650. évi amszterdami kiadás előszava, amelynek szép méltatásáért Nagy Barna tanulmányának különösen hálásak vagyunk.

A Heidelbergi Kátének ez a XVII. sz. második felében kialakult kettős funkciója maradt meg a XVIII. sz.-ban is. Egyrészt

a protestáns nép szinte egyedüli tankönyve, s mint ilyen, lelkiismereti szabadságának is támasza az ellenreformáció szellemi terrorjával szemben, másrészt a lelkiismeretszabadság korlátja az egyházi értelmiség körében mutakozó, okkal vagy ok nélkül heterodoxnak minősülő újabb szellemi áramlatokkal szemben. Esze Tamás tanulmányának nagy érdeme, hogy kitűnően érzékelteti ezeknek az ellentmondásos tendenciáknak a dialektikáját, s ennek során érdekes vázlatot ad azokról az eddig szinte ismeretlen szellemi áramlatokról is, amelyek a század első felében mint egyházon belüli heterodoxiák készítették elő bizonyos területeken a század második felében kibontakozó felvilágosodás világi ideológiáját.

Befejezésül külön szeretnék megemlékezni Kathona Géza tanulmányáról. Teszem ezt részben azért, mert a többi tanulmánytól bizonyos mértékig eltérő tárggyal foglalkozik, — a Heidelbergi Káténak egy olyan XVI. sz.-i Erdélyben megjelent átdolgozásával, amely létrejöttét a helvét irányzat keretein kívülről jövő hatásoknak köszönheti — másrészt pedig azért, mert e tárgy magamat is hosszú ideje és intenzíven érdekel. A szóban forgó átdolgozás a későbbi kiengesztelhetetlen ellenfeleknek, egyrészt Meliusnak és tisztántúli munkatársainak, másrészt pedig Blandratának és Dávid Ferencnek közös szerkesztménye, az 1566-ban Kolozsváron megjelent *Catechismus Ecclesiarum Dei in natione Hungarica per Transilvaniam*. Az irat első sorban nem a magyarországi református felekezet további fejlődése szempontjából jelentős, hanem inkább az erdélyi unitarizmus kialakulásával kapcsolatban.

Nagy érdeme a tanulmánynak, hogy első sorban Blandrata személyére és nézeteire irányítja a figyelmet, akivel, jelentőségének megfelelő intenzitással, tulajdonképpen sem a hazai, sem a külföldi szakirodalom nem foglalkozott eddig. A magyar szerzőket ebben főként felekezeti és nemzeti elfogultságuk akadályozta, amelytől Blandratával szemben, későbbi szereplése miatt, az unitáriusok sem voltak mentesek, a külföldieket pedig a döntő fontosságú erdélyi források és magyar nyelvű feldolgozások hozzáférhetetlen volta. Kathona Géza fejtegetései nyomán, amelyek a nemzetközi összefüggések vizsgálatában főként Dunin Borkowski és Delio Cantimori elemzéseire, valamint Trechsel és Wotschke máig nélkülözhetetlen forráskiadásaira támaszkodnak, az a meggyőződésünk, hogy Blandrata nem volt sem pusztá közvetítő, sem következetlen eklektikus, hanem valószínűleg már genfi tartózkodása során kidolgozta saját eszmerendszerét, amelyet nagy taktikai alkalmazkodókészséggel — s ez kelti olykor a következetlenség látszatát — egész további életpályája során terjesz-

teni és érvényre juttatni igyekezett. Gondolkodása természetesen csak olyan mértékig volt eredeti, amilyen mértékig bármelyik XVI. sz.-i vallásújítóé annak tekinthető: kortársaihoz hasonlóan ő sem kívánt új igazságokat felfedezni, hanem a Szentírás ősi és meghamisítatlan értelmezését kereste, s elfogadott minden olyan kész értelmezést, amelyet saját gondolatrendszerébe beilleszthetett, racionalista következetessége azonban e munka során meghaladta az átlagét. Mint szervezőt, inspirátort és taktikust, erdélyi és lengyelországi hatására gondolva, egészen rendkívüli jelenségnek kell tekintenünk.

Míg Blandrata eszmerendszerére, s az általa alkalmazott taktika egyes elemeire vonatkozó megállapítások Kathona Géza tanulmányában általában meggyőzőknek látszanak, az 1566. év eseményeinek hazai és kelet-európai előzményeire és ugyane körben mutakozó következményeire nézve olykor bizony a tanulmányban bizonytalansággal, sőt tájékozatlansággal találkozunk. Az első kérdés mindjárt az: mi volt az az erdélyi magyar egyházakban elfogadott káté, amelynek átdolgozását vagy mással való pótlását az 1566. májusi marosvásárhelyi zsinaton elhatározták. Kathona minden bizonyíték nélkül feltételezi, hogy a heidelbergi volt. Ez a feltevés igen bizonytalannak tűnik, ha meggondoljuk, hogy ezt megelőzően a Heidelbergi Káténak egyetlen erdélyi vagy kelet-magyarországi kiadását vagy zsinati approbációját nem ismerjük, s ugyanakkor emlékeztünkbe idézzük azt is, hogy Debrecenben Melius 1562-ben adott ki kátét, amelyet, a második kiadás tanúsága szerint még 1569-ben sem tekintett elavultnak, Kolozsváron pedig 1564-ben jelent meg a Molnár Gergelyé. Még bonyolultabb teszi a kérdést, ha azt is figyelembe vesszük, hogy magának Blandratának is volt egy Paruta társaságában szerkesztett catechesise. Ennek pontos keletkezési idejét nem ismerjük. A *Defensio Francisci Davidis* reá vonatkozó utalása alapján (RMK III, 702, LII—LIII. levél), biztos, hogy unitárius szellemű volt (hogy nonadorantista lett volna, mint ezt az 1579. évi tárgyalásokon a védelem szeretne volna beállítani, az igen kevésbé valószínű, Dávid Ferenc védői ezt egyetlen János Zsigmond életében megjelent iratról sem tudták meggyőzően bizonyítani), s egy radnóti zsinaton került az egyház elé bemutatásra. Hogy e radnóti zsinat mikor volt, nehéz lenne megmondani. Borbély István más összefüggésben Kathona Géza által is idézett cikke (Erdélyi Múzeum 1931) 1565-re teszi. Más radnóti unitárius zsinatról, a minket érdeklő időszakban, emlékeztünk szerint, eddig nem történt említés.

A lengyel szakirodalom szerint, amelynek eredményeit a tanulmány csak másodkézből ismeri, Blandrata 1565 második félévétől

kezdve biztatta nyíltan a Kathonánál tri-theistának nevezett álláspont meghaladására a lengyel gyülekezeteket, mégpedig nemcsak a maga, hanem az erdélyi egyházak nevében is. (vö. K. Górski, *Grzegorz Paweł z Brzezin* 189–190.) Ha ez igaz, akkor szükségképpen már ekkor voltak Erdélyben hívei, akik olyan nézeteket vallottak, mint amilyeneket az 1567. év során megjelenő antitrinitárius nyomtatványokból ismerünk.

Ebből az időből származik Blandrata nézeteinek az a klasszikus kifejtése is, amelyet *1565 szept. 21-én Grzegorz Paweł*hez intézett levele tartalmaz. Erre a levélre azért kellett itt külön is utalnunk, hogy vele kapcsolatban felhívjuk a figyelmet egy tévedésre, amelynek korábban magunk is áldozatul estünk: a levélnek Wotschke által közölt dátuma – 1565. nov. 30. – hibás! A tévedést M. Wajsbium már az 1920-as években korrigálta (*Reformacja w Polsce* V. évf. 42.), illik tehát végre tudomásul vennünk Magyarországon is. Hasonlóan apró, de bántó hiba az is, hogy Grzegorz Paweł nevének Kathoná által még mindig használt Pauli Gergely változata teljesen alaptalan, sőt félrevezető. Ha a lengyelek alaktól idegenkedünk, írjunk Gregorius Paulust, latinul maga is ezt használta, a krakkói egyetem anyakönyvében pedig mint Gregorius Nicolai de Brzezin szerepel. Lefordítani azért nem tanácsos e nevet, mert nem egészen biztos, hogy a Paweł illetve Paulus családi névnek tekintendő-e, vagy pedig ez a szóban forgó személy második keresztnéve. Mivel hasonló problémák nemcsak e névvel kapcsolatban lehetségesek, helyteleníteniünk kell a kötet szerzőinek következesen alkalmazott eljárását, akik az idegen személyek neveinek sorrendjét minden esetben magyarosra változtatják, s a keresztnévnek tartott névelemeket, ha csak lehet, lefordítják. A Luther Márton féle, régóta elterjedt közkeletű magyaros névváltozatok ellen nincs kifogásunk, újakat azonban e nemből nem kreáljunk, mert, mint a példa mutatja, könnyen tévedhetünk.

Visszatérve a lényegesebb kérdésekre; eddig felsorolt megfontolásaink alapján arra kell következtetnünk, hogy a feszültség Blandrata és Melius híveinek nézetei között még annál is élesebb volt, mint amelyet Kathoná Géza az általa elemzett források alapján feltételez. Hogy mennyire kell nyíltaknak tartanunk az ellentéteket, az természetesen attól is függ, hogy mikorra tesszük Blandrata radnói catechesisét. Megengedjük, hogy e kérdés eldöntése jelenlegi ismereteink szerint igen nehéz. Hogy azonban utalás sem történik rá, sem a *Catechismus Ecclesiarum Dei* előzményei között, sem későbbi hatásának ismertetése során, azt hibának érezzük.

A *Catechismus Ecclesiarum Dei* létrejöttéhez vezető kompromisszum kialakulásában

mi igen nagy szerepet tulajdonítunk a teljesen világi jellegű politikai érdekeknek is, amelyeket Kathoná Géza teljesen figyelmen kívül hagy. A korábbi felekezeti differenciálódás Erdélyben a meglévő autonóm politikai közösségek keretei között történt, s lényegében érintetlenül hagyta még a reformáció előtti egyházi szervezet területi tagolódását is. A két erdélyi felekezet, a „szász” és a „magyar”, elsődlegesen területi, „nemzeti” egységet jelentettek, s csak másodlagosan egymástól eltérő elveket valló konfesszionális közösségeket. Éppen ezért az államhatalomnak elsődleges politikai érdeke fűződött ahhoz, hogy ne engedje a legalább annyira politikai, mint vallási képződménynek tekintett magyar egyházat teológiai nézeteltérések miatt felbomlani. Egyes kortársak célzatosan rosszindulatú beállítását János Zsigmonddal kapcsolatban semmi okunk késpzénznek venni, s nem szabad azt feltételeznünk, hogy „Magyarország választott királya” teljesen tehetetlen báb volt az „olasz doktor” kezében. Meliusnak Erdélyben ugyanúgy nem volt semmiféle jogköre, mint ahogy Dávid Ferenc sem rendelkezett ilyennel a volt nagyváradi egyházmegye területén, Melius bírodalmában. Hogy az 1566. évi gyulafehérvári hitvitán, illetve az azt követő marosvásárhelyi zsinaton, megis mind a két fél engedett, azt sem titkolva el teljesen, hogy azt „szükséges okokból”, részben jobb meggyőződésük ellenére teszik, az szerintünk csakis az államhatalom nyomásával, valószínűleg magának a fejedelemnek személyes közbelépésével magyarázható. A kölcsönös engedelmények árán létrejött közös hitvallási irat, a címlap tanúsága szerint mint az erdélyi magyar „nemzeti” egyház katekizmusa s a *fejedelem rendeletéből* jelent meg. Ha címlapját más egykorú erdélyi és magyarországi vallásos kiadványokéval összehasonlítjuk, látni fogjuk, hogy úgyszólván minden szavának súlya van, egyik sem pusztán sztereotíp, tartalmatlan formula.

Nem hisszük el Kathoná Gézának azt a véleményét, hogy ez az irat azért éppen a Heidelbergi Káté felhasználásával készült, mert már ekkor az lett volna a legtekintélyesebb katekizmus Erdélyben és Kelet-Magyarországon. Utaltunk már arra, hogy minden jel arra vall, hogy a Heidelbergi Kátét ekkor még sem a debreceni, sem a kolozsvári egyház nem használta. A körülbelül három évvel korábban Németországban megjelent kiadványnak nálunk csak kevés példánya lehetett, s így csak kevés ember olvashatta is. A kolozsvári kiadvány forrását pedig csak az tudja megállapítani, aki a heidelbergi szöveget ismeri, mert magában a kiadványban a forrásra sehol nem történik hivatkozás. Lehet, hogy ez az eljárás nem teljesen korrekt, de a *Catechismus Ecclesiarum Dei* szerkesztőit

semmiképp sem lehet azzal vádolni, hogy visszaéltek a Heidelbergi Káté — Magyarországon egyébként úgysem létező — tekintélyével. Hogy az erdélyi egyházak vezetői teljesen önálló új irat szerkesztésére nem vállalkoztak, azt a rendelkezésükre álló idő rövidsége indokolja, s talán az a kölcsönös gyanakvás is, amellyel az ellentábor minden yonnan fogalmazott tételt fogadhatott. Még élő hazai szerzők munkáinak, vagy itthon is jól ismert, közkedvelt iratoknak a felhasználása azonban még több nehézséggel járt volna, mert az elkerülhetetlen átdolgozás mindenképpen eleven érzelmeket és személyi érdekeket sértett volna. Blandratáéknak tehát olyan semleges hatású iratra volt szükségük a munkálatok kiindulópontjaként, amelyet ugyan az ellentábor sem fog gyanakvással fogadni, de amelyhez különösen erős érzelmekkel nem is ragaszkodik. A Heidelbergi Káté Magyarországon, úgy látszik, éppen megfelelt ezeknek a követelményeknek.

Teljesen alaptalannak kell tartanunk a tanulmány szerzőjének azt a gyanúját, hogy a *Catechismus Ecclesiarum Dei* végleges szövegét elfogadó nagyváradi megbeszélések után azon Blandrata vagy Dávid még bármit is módosíthatott*. Végére is a szöveg ki nyomtatásra Heltai műhelyébe került, aki pedig ekkor még semmi hajlandóságot nem mutatott az antitrinitarizmus szemfíféle változata iránt, s a vitatott teológiai kérdésekben sem volt senkinél sem tájékozatlanabb. Hosszú élete során meggyőződését néhány-szor megváltoztatta ugyan, de meggyőződésével ellentétet sohasem nyomatott. Meliusnak tehát a szöveg alakulását az utolsó pillanatokig szemmel kísérhették, s az ekkor még hűségesen a kezükre dolgozó Heltai, aki nyomdai munkáját mindig gondosan végezte, nemesak leplezhetett, de törölhetett is minden általuk el nem fogadott szövegrészletet.

Kathona Gézának teljesen igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy az 1566-ban létrejött kompromisszum teológiai szempontból kezdettől fogva igen bizonytalan lábakon állt. A *Catechismus Ecclesiarum Dei* háromságtani tételei a legjobb esetben kétértelműek, olykor pedig egyik fél számára sem kielégítőek: A megegyezésnek, bármennyire fontos politikai érdekek fűződtek is fenntartásához, fel kellett bomolnia. Mégsem érdektelen feltenni a kérdést, ki tette meg az első lépéseket a nyílt szakadás felé? Ha Pokoly József feltevését elfogadjuk, aki az 1566. márc. 15-i tordai hitvallást 1567. febr. 13-ról keltezi, akkor azt kell mondanunk, hogy Dávid és Blandrata, illetve, mivel ez után az időpont

után 11 nappal már a debreceni zsinat is összeült, s e néhány nap annak szükséges előkészületeire semmiképpen sem lehetett elegendő, tulajdonképpen mind a két fél egymástól függetlenül egy időben nyilvánította ki azt, hogy magára nézve már nem tartja kötelezőnek A *keresztyéni egyenességnek cikkeli*-ben illetve a *Catechismus Ecclesiarum Dei*-ben foglaltakat. Pokoly feltevését azonban Kathona Géza — véleményünk szerint teljes joggal — elutasítja. Ha tehát Kathona Géza következetesen végiggondolta volna saját állításait, akkor le kellett volna vonnia azt a következtetést is, hogy az 1566-ban Gyulaféheváron és Marosvásárhelyen kötött megállapodásokat először és egyoldalúan az 1567. évi debreceni zsinat bontotta fel. Vonatkozik ez a hagyományos háromságtani terminológia elutasításának vagy megtartásának kérdésére is. Mással, mint a jóindulatú elfogultsággal felekezete történetének egyik kiváló alakja iránt, nemigen magyarázható Kathona Géza tanulmányának az a tévedése, hogy hitelt ad Melius őszintének semmiképpen sem nevezhető nyilatkozatának, az 1569. évi nagyváradi hitvitán, amely szerint a reformátusok az első gyulaféhevári hitvita óta tartózkodnak. e terminusok használatától. Legyen szabad itt csak röviden hivatkoznunk az 1567. évi debreceni zsinaton, február 26-án vitára tűzött propositiók közül a VI. számúra. (Debreceni Ember — Lampe, 168.: „*Personam eo sensu, quo Paulus Christo tribuit, substantiam vel hypostasin eodem sensu, quo apostolus Deo tribuit Heb. VI. recipimus et approbamus. Rejicimus papisticas imaginationes et Servetianus nugas, quae propter quaternitatem a papistis fictam nobis in genere essentiae, substantiae, personae nomen eripere contendunt.*”) Blandrata jó taktikai érzékére vall, hogy az erdélyi antitrinitáriusok megvárták, míg a nyílt harcot a másik fél kezdeményezi, s így maguk léphettek fel az egység védelmezőiként s az egyházszakadás esetleges politikai következményeier ellenfeleikre hárihathatták az ódiomot. A debreceni zsinat végzéseit cáfoló *Refutatio scripti Petri Melii*-t már, az időközben megszervezett gyulaféhevári királyi nyomdában, a fejedelem címerével adhatták ki, s a címer alá írott vereszet — nem kétséges, hogy a fejedelem nevében — világs-politikai fenyegetést tartalmaz az egység-bontókkal szemben:

Desinite, o proceres, studia in contraria
scindi,
Ne vindex laceret viscera vestra lupus!

E fordulattal veszítette el Melius János Zsigmond bizalmát, s ez döntő hatással volt az események további alakulására.

A 1567-tel kezdődő periódusban, az uni-

* Még határozottabban kifejezésre jut e gyanakvás Nagy Barnánál. (i. m. 25.)

tárizmus útjára tért erdélyi magyar egyház tanításainak részletes kidolgozásában Dávid Ferenc szerepe talán már nagyobb, mint Blandratáé. Kathona Géza, aki joggal marasztalja el az unitárizmus történetével foglalkozó külföldi szerzőket, hogy a kérdés magyar szakirodalmát nem ismerik, egy ponton maga is meglepő tájékozatlanságot árul el, éppen a hazai szakirodalmat illetően: nem veszi tudomásul Kanyaró Ferenc (MKsz 1896) és Gulyás Pál (*A könyvnyomtatás Magyarországon* 1929) kutatásait, akik meggyőzően bizonyították, hogy a *De falsa et vera unius Dei... cognitio* c. munka nem 1567-ben jelent meg, mint azt sajtóhibás címlapja alapján következtetni lehet, hanem csak 1568 augusztusában. E korrekció azért fontos, mert ha a *De falsa et vera*, amelyet joggal tekint Kathona Géza is a periódus legfontosabb unitárius iratának, csak 1568-ban keletkezett, akkor megfordul a függőségi viszony közötté és Dávid Ferenc 1567-ben kiadott munkái közt. A koncepciót

meghatározó alapvető fejezetek a *De falsa et verában* ezek szerint Dávid Ferenc *Rövid magyarázatából* vannak átvéve, és nem megfordítva.

Röviden szerettük volna csak méltatni Kathona Géza érdekes tanulmányát, ismeretiségünk mégis hosszúra nyúlt. Szolgáljon mentségünkre, hogy az erdélyi antitrinitárizmus története a XVI. sz.-i magyar művelődéstörténetnek talán legérdekesebb, nemzetközi eszmetörténeti jelentőségét tekintve pedig talán legfontosabb fejezete, s ezért nem tudunk ellenállni a csábításnak, hogy a méltatott cikk gondolataihoz kapcsolódva saját véleményünket is kifejtjük az ott felvetett kérdésekről.

Befejezésül még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy, annak ellenére, hogy a kötet szerzőivel bizonyos kérdésekben nem értünk egyet, s e véleményünket, úgy véltük, kötelességünk nyíltan megvallani, a könyv egészét értékesnek tartjuk, s érdeklődéssel várjuk a sorozat további köteteit.

Pirnat Antal

H. BALÁZS ÉVA: BERZEVICZY GERGELY A REFORMPOLITIKUS. 1763–1795.

Bp. 1967. Akadémiai K. 388 l.

Nem az irodalomtörténész feladata megállapítani, hogy egy történelmi monográfiának mi a jelentősége a maga szaktudománya területén. A Berzeviczy Gergelyről írott mű esetében sem hinném, hogy más véleményt kellene képviselni. Azonban éppen egy olyan személyiségről készített monográfia esetében, mint amilyen Berzeviczy volt, az irodalomtörténésznek is lehet érdemleges szava, ha sokkal több nem is, de annyi bizonytalansággal: — mennyire bővíti az új mű ugyane korról foglalkozó irodalomtörténész távlatait; a tárgyalt hős tevékenységével párhuzamos, illetőleg az ő művéhez is kapcsolódó irodalomtörténeti periódus jobb megértését, értelmezését? — Az irodalomtörténész véleménye egyrészt e szempontból lehet érdemleges vélemény egy történelmi munkával kapcsolatban, másrészt a tekintetben, hogy: — ugyanazon kor irodalmának anyagfeltárása, valamint feldolgozása miként támasztja alá, vagy cáfolja a történész által felkutatott matéria értelmezését? — Persze az ilyenfajta véleménynyilvánítás akarva, nem akarva közvetett formájú értékítélet is a történelmi mű eredményeit, jelentőségét illetően.

Az előttünk lévő munka életrajzi monográfia. A műfaj természete szerint az egyéniség felelevenítésével igyekszik megjeleníteni a kort, valamint hősén keresztül az adott osztály általános viszonyait, körülményeit, leglényegesebb ellentmondásait. Berzeviczy Gergely mindenképpen megérdemel modern, marxista monográfiát, hiszen a liberális kor-

szak tudományossága kísérletet tett ugyan Berzeviczy életének és alkotásának értelmezésére; Kautz Gyula, Gaál Jenő, Marczali Henrik és mások ma is figyelmet érdemlő műveket írtak róla, de igazában nem voltak képesek megragadni személyiségét, alkotását. A felszabadulás előtt, a felsorolt liberálisok után azonban még nagyobb terjedelmű tanulmány sem látott napvilágot róla. Egy rövidebb, de értékes írás említhető csupán ez időből, Ortutay Gyulától. Ortutay a jobbagyságra vonatkozó nézeteit elemzi Berzeviczynek, s a maga szaktudománya szempontjából legfontosabb mondanókat beilleszti egy arcképvázlat kereteibe. A felszabadulás után pedig marxista történetírástól egészen a közelmúltig nagymértékben befolyásolták Révai József Kölcsey-tanulmányának Berzeviczyre vonatkozó szellemes, de csupán korábbi földolgozások anyagára építő, végső soron korrekciókat igénylő megállapításai. Különböző jellegű összefoglaló munkákban természetesen szerepelt Berzeviczy a felszabadulás után is. Az összefoglaló munkáknak reá vonatkozó részletei, valamint néhány művének közrebocsátása és jellemzése, együttesen finomították valamilyenre a köztudatban élő képét. Pályájának, művének igényes, monografikus feldolgozása azonban mostanáig váratott magára; illetőleg sokéves kutatómunka eredményeként most érett összefoglalássá. Berzeviczy Gergely személyisége és életműve nemcsak megérdemli a monografikus feldolgozást, hanem egyenest